

Абдразакова Г.Ш.

ДУЙНӨ СҮРӨТҮ ТҮШҮНҮГҮ

Абдразакова Г.Ш.

ПОНЯТИЕ КАРТИНЫ МИРА

G.Sh. Abdrazakova

THE MEANING OF WORLD PICTURE

УДК:894.7/25

Макалада дүйнө сүрөтүнүн илимий мааниси каралган. Мында дүйнө сүрөтү – бул адам тарабынан түзүлгөн образ, адамзат чыгармачылыгынын продуктусу, дүйнө сүрөтүнүн түзүлүшү адам жашоо ишмердүүлүгү үчүн зарыл учурлардан экендиги тууралуу ой келтирилет.

Негизги сөздөр: *концепт, дүйнө, тил, адам, жаратылыш, аң-сезим, сүрөт.*

В статье рассматривается научное значение картины мира. В ней проводится мысль о том, что картина мира-это образ, созданный человеком, продукт человеческого творчества, создание картины мира является необходимым моментом для жизнедеятельности человека.

Ключевые слова: *концепт, мир, язык, человек, природа, сознание, картина.*

The given article considers science meaning of world picture. It held the idea that the word picture is an image created by man, the product of human creativity, creating a picture of the world is necessary for human life.

Key words: *concept, world, language, human, nature, meaning, picture.*

Белгилүү болгондой, илимий методикадагы таянычты табуу үчүн, каралуучу маселени объективдүү талдоонун ыкмаларын иштеп чыгуу шарт. Бул үчүн изилдөө багытына байланыштуу негизги, кенен түшүнүктөрдү ачып көрсөтүү милдети келип чыгат. Анткени аларсыз тандалып алынган илимий теманы толук кандуу изилдөө, логикага негизделген илимий тыянактарды жаратуу мүмкүнчүлүгү түзүлбөйт.

Азыркы илимде «дүйнө сүрөтү» адамдын дүйнө таанымынын баалуу жактарын иликтеп чыгуунун натыйжасында келип чыккан дүйнөнүн образы катары кабыл алынат. Дүйнө сүрөтү - адамдын бардык рухий ишмердүүлүгүнүн негизинде келип чыккан дүйнө жөнүндөгү баалуу багыт берүүчү билим. Дүйнөнүн жалпы образы адамдын реалдуулук менен болгон мамилесинде келип чыккан билимдер менен шартталган.

«Дүйнө сүрөтү» түшүнүгүнүн дүйнө жөнүндөгү субъективдүү көз караштардын жыйындысы катары экспликацияланышы өтө кыйынчылыкты туудурат. Анткени бул жерде субъектинин аң сезими чечүүчү ролду ойногондуктан, дүйнө сүрөтү толук, бүткөн түргө ээ боло албайт. Белгилердин формаларсыз дүйнө сүрөтүнө категория катары байкоо жүргүзүүгө мүмкүн эмес. Бирок дүйнө сүрөтү толук кандуу болбосо да, эскиздүү, жарым-жартылай берилет. Ушундан улам адамдын дүйнө кабылдоосунун бардык реконструкциясы дүйнө сүрөтүн толугу менен кабыл алуу үчүн болгон аракет гана болуп саналат. Дегенибиз менен, сүрөттү реконструкциялоодогу толуктуктун жана адекваттуулуктун жетишпеген-

диги мына ушуга гана байланыштуу эмес. Изилдөөчүлөр дүйнө сүрөтүнүн маанилүүлүктөргө жана чексиз көп түрдүүлүккө ээ болгон фрагменттеринин баарын камтый алышпайт. Бул айтылгандар өзгөчө акындын тилдик дүйнө сүрөтүн, анын рухий дүйнөсүнүн концептуалдуу маанисин реконструкциялоодо өтө манилүү.

«Дүйнө сүрөтү» феноменинин өзүн жана анын белгилеринин формаларын репрезентациялоо курчап турган дүйнөдөн адамдын бөлүнүп чыгуу жана мен жана дүйнө ортосундагы байланышты аңдап билүү мезгилинен баштап жүзөгө ашырыла баштаган. Дүйнө сүрөтү түшүнүгү жана ага коошуп турган дүйнө сүрөтү термини илимге жакынкы эле аралыкта кирип отурат. Алгач бул түшүнүк жаратылыштын мыйзам ченемдүүлүктөрүнүн үстүнөн ой-толгоолорду көздөгөн илимдердин чектеринде келип чыккан.

«Дүйнө сүрөтү» түшүнүгү ХХ-к. башталышында Г.Герцтин дүйнөнүн физикалык сүрөтүнө карата колдонулуучу эмгектеринде физикага байланыштуу пайда болгон (1914), ал бул түшүнүктү «логикалык жол менен нерселердин кыймылы туурасындагы маалыматтарды алууга мүмкүн болгон сырткы нерселердин ички образдарынын жыйындысы катары чечмелейт. Изилдөөчүлөр тарабынан түзүлгөн ички образдар же сырткы нерселердин символдорунун логикалык зарыл натыйжалары өз кезегинде чагылдырылган нерселердин табигый зарыл натыйжаларынын образдары болуп калуусу абзел» [1, 37-б.].

«Дүйнө сүрөтү» терминин М.Планк кеңир колдонуу менен өзүнүн эмгектеринин бирөөсүн ушундайча атаган. Ал дүйнөнүн физикалык сүрөтү деп табияттын реалдуу мыйзам ченемдүүлүктөрүн чагылдырган физикалык илим менен калыптанган «дүйнө образын» түшүнгөн [2].

Узак мезгилдер бою «дүйнө сүрөтү» термини, негизинен, илимий тааным менен тыгыз байланышта колдонулган. Эреже катары, кеп нугу илимий таанымдын системасынын курамдык элементи катары чечмеленген «илимий дүйнөнүн сүрөтү» туурасында болгон. Бул үчүн В.И.Степиндин «Илимий изилдөөнүн идеалдары жана нормалары» аттуу классикалык эмгегине, тагыраак айтканда, анын «Илимий изденүүнүн динамикасындагы идеалдар жана нормалар» аттуу макаласына кайрылуунун өзү жетиштүү болот [3]. Белгилей кетсек, дүйнөнү сүрөт катары жана илимий көз карашта кабыл алуунун өзү кокусунан жаралган эмес. Алар адамдын өзүн жана дүйнөгө болгон мамилесинин ыкмаларын түшүнүүдөгү белгилүү бир этапты чагылдырып келишкен жана чагылдырышат.

Аталган мамиленин негизги өзгөчөлүктөрү М.Хайдеггердин «Дүйнө сүрөтүнүн убактысы» аттуу макаласында эң сонун берилген. Немец ойчулу баса көрсөткөндөй, «сүрөт» деген сөз аркылуу эң алды, сөлөкөт жөнүндө ойлойбуз. Сөлөкөт катары ал оригиналдуулуктун көчүрмөсүн эмес, биз ары олуттуу, маңыздуу деп эсептеп жүргөн чектердин белгилерин болжолдойт. Демек, бул түзүлүшү айрым бир чекиттен башталган белгилүү конструкцияны, тагыраак айтканда, сүрөттө берилген объектилерден аралыктын белгилүү деңгээлин жана авторду же көрүүчүнү билгизет. Мындай ыкма бизди курчап турган нерселер менен байланыштын кээ бир жакындыгын же интимдүүлүгүн жана аларды объективдештирүү мүмкүнчүлүгүн жоготуп алууну туюндурат. Ошондуктан дүйнө сүрөтү дайыма биринчи иретте, билимдер менен илимий-билимдердин чөйрөсүнө айланган. Аталган этапта дүйнөнү сүрөт катары кабыл алуу биздин өзүбүздү жана дүйнөнү таанып билүүбүз дүйнөнү конструкциялоо деңгээлинде экендигин айгинелейт. Бирок Хайдеггер андан ары доордун чектерин жана өзгөчөлүктөрүн тыкыр аныктап, аны «дүйнө сүрөтүнүн мезгили» деп атайт. Дүйнө бул жерде «жалпыны бирдикте түшүндүрүү катары кызтмат кылат», - деп баса белгилейт ал [4, 167-б.]. Экинчиден, тартылган нерселер биздин алдыбызда толугу менен берилген. Бул жерде «сүрөттү жаратууда» компетенттүүлүктү, чагылдыруучулукту, багыттуулукту байкоого болот [4, 169-б.]. Ал эми үчүнчүдөн, М.Хайдеггерге замандаш авторлордун бири мындай деп баса белгилеген: «дүйнөнүн хайдеггерлик метафорасы сүрөт катары пайдалуу келип, дүйнө түшүнүгүнө карама-каршылыкты жаратуусу толук ыктымал...Аталган метафора өз ичине биз менен дүйнөнүн ортосундагы аралыкты, катышуунун трансформациясын, байкоого алынган жашоону жана репрезентацияны камтып турат. Дүйнө биз каршы турган, бизди өзүнүн чегинен чыгарган жана орунсуз калтырган сүрөт, репрезентация болуп калат. Мындай дүйнө биздин активдүүлүгүбүздүн жемишинин негизинде бизге болгон өз таасиринен айрылат» [5, 165-б.].

Эгерде адам менен дүйнө сүрөтүнүн мамилесин хайдеггердик түшүнүүнү кыскача белгилей турган болсок, анда төмөндөгүдөй жоболорду бөлүп көрсөтүүгө туура келет: адам дүйнөнү сүрөт катары чагылдырат; адам дүйнөнү сүрөт катары түшүнөт; дүйнө сүрөткө айланат; адам дүйнөнү сүрөт катары багындырып алат.

Өткөн кылымдын 60-жылдарында дүйнө сүрөтү маселеси биринчи моделдештирүүчү системаларды изилдөөнүн семиотика (тил) жана экинчи моделдештирүүчү системаларды изилдөө (миф, дин, фольклор, поэзия, проза, кино, живопись, архитектура ж.б.у.с.) алкагында каралган.

Илимий адабиятта дүйнө сүрөтү түшүнүгү менен катар дүйнө образын туюндурган башка терминдер да кездешет. Алсак, батыш европалык ойлордо «дүйнө реалдуулугу», «адам дүйнөсүнүн сүрөтү», «дүйнө жөнүндөгү көз караш», «дүйнөнү түшүндүрүүчү моделдер» сыяктуу синонимдик

мааниге ээ болон түшүнүктөр кеңири колдонулат. Батыш европалык илимдеги «дүйнө сүрөтү» терминине бир беткей эмес жана карама-каршы келген талдоонун объективдүү негизи болуп А.Н.Суворова туура баамдагандай, «*imago*» латын сөзүнүн көп манилүүлүгү эсептелет. Дүйнө образы идеясын билдирген бул сөзгө европа тилдеринин (англис, испан, италия, немец, француз) тилдик түзүүчүлүк моделдери барып такалат. Аталган лексема көптөгөн семантикалык аспектилерден турат [6, 4-б.].

Биз жогоруда белгилегендей, «дүйнө модели» термини илимге алгач өткөн кылымдын 60-жылдарынан баштап (кибернетика жана маалыматтар теориясын колдонуу аркылуу) Н.А.Берштейн тарабынан тилди моделдештирүүнүн биринчи системасы катары изилдөө үчүн киргизилген [7, 350-б.]. Мында дүйнө модели сигналдарды, биринчи маалыматтарды коддоштуруунун натыйжасында келип чыккан, приборлорго белгиленген жана биринчи катардагы маалыматтардын коддоштурулуусунун негизинде келип чыккан экинчи катардагы маалыматтардын дүйнө образы катары чечмеленет. Бул термин семиотикада жана лингвистикада жемиштүү болуп калды. Архаикалык, жамааттык аң сезимди реконструкциялоого арналган эмгектерде дүйнө модели түшүнүгү гана иштелип чыкпастан, ошондой эле ага жараша мамиле да сунуш кылынууда. Дүйнө моделин адамдын архетиптик көз караштарын өз ичине камтыган туруктуу оппозициялык кабыл алуу аркылуу берүү жолу сунушталган. Мындагы карама-каршылыктар түрдүү маанилүү комбинацияларды жаратуу менен, бирдиктүү аракеттин келип чыгышына жол ачат.

Кийинки учурда дүйнө модели цивилизациялык өнүгүүнүн мерчемдүү бир мезгилине тиешелүү болгон социалдык жана жаратылыштык универсум катары чечмеленип келет. Бул көз карашка ылайык келген көрүнүштөрдүн түрдүү катмарын белгилей кеткенибиз он: 1) *дүйнө сүрөтү* менталдык реалдуулук катары; 2) *дүйнө модели* өзгөчө конструкт катары. Курчап турган дүйнө жөнүндө жалпы көз карашты калыптандыруу жана ушу сыяктуу көз караштарды моделдештирүү, реконструкциялоо бүгүнкү илим чөйрөсүндө борбордук маселелердин бирине айлан-ды. Бул жагдай Д.А. Поспеловду семиотикалык моделдештирүүгө байланышкан прикладдык семиотика тармагы азыркы күндө өзүнүн «жылдызы жанган» мезгилин өз башынан кечирүүдө деген жыйынтык чыгаруусуна түрткү болуп отурат [8, 6-б.].

Жалпысынан алганда, азыркы илимий чөйрөдө *дүйнө модели* жана *дүйнө сүрөтү* терминдерин бөлүп жарбоо, тескерисинче, аларды *дүйнө образы*, *дүйнө таануу* түшүнүктөрү менен бирдикте кароо тенденциясы жаралды. Акыркы учурда, өзгөчө, маданият таанууга байланыштуу эмгектерде булардын катарын *менталдуулук* термини толуктай баштады [9, 59-б.].

«Дүйнө сүрөтү» түшүнүгү түрдүү илимдердин, алсак, философиянын, психологиянын, маданият таануунун, гносеологиянын, когнитологиянын, лингвистиканын өкүлдөрү тарабынан кенен пайдаланылат. Анын үстүнө, көптөгөн илимдердин «жумушчу» түшүнүктөрүнүн катарына сүңгүп кирүү менен, ал

белгилүү бир денгээлге чейин, мурункудай эле метафора бойдон калып, бир кесиптүү адистердин чөйрөсүндө дайыма эле жетишээрлик так жана бир жактуу чечмеленүүгө ээ боло бербейт.

Ар кыл антропологиялык концепцияларда адамдын маңызы башка жандыктарга-жаныбарларга, роботторго (б.а. жасалма интеллектке) карама-каршы коюу жолу менен ачылып берилет. Алардан айырмаланып адамга дүйнөдө өз ордун табуу үчүн жашоо ишмердүүлүктү тескөөчү ролун аткарган өзгөчө символикалык курамдар - тил, мифология, дин, искусство, илим керек. «Дүйнө сүрөтүн кыйла адекваттуу түшүнүү мүмкүнчүлүгү, аны дүйнөнүн маңыздык касиеттеринин репрезентацияланышынын негизинде жаралган баштапкы глобалдуу образ катары кабыл алууда гана жаралат» [10, 69-б.].

Дүйнө сүрөтүнүн түзүлүшү адам жашоо ишмердүүлүгү үчүн зарыл учурлардан экендиги туурасындагы ойду А.Эйнштейн мындайча өнүктүргөн: «Адам кандайдыр бир адекваттуу ыкмалар аркылуу дүйнөнүн жөнөкөй жана таасын сүрөтүн түзүү максатында, аны кандайдыр бир денгээлде сүрөт менен алмаштыруу далалатын жасайт. Бул иш менен сүрөтчү, акын, теориялаштырган философ жана табият таануучу алектенип, ар кимиси ар түрдүү пикирлерди жаратышат. Баш айланткан айлампада жеке жашоосун таба албаган адам тынчтык жана ишенимдүүлүк алыш үчүн болгон күч-дараметтинин баарын мына ушул дүйнө сүрөтүнө жана анын орун алуусуна жумшайт [11, 306-б.].

В.Н.Топоров дүйнө сүрөтүнө төмөндөгүдөй аныктаманы берет: «Жалпы түрдө дүйнөнүн модели ушул жааттагы салттардын ичиндеги дүйнө туурасындагы көз караштардын бардык суммасын кыска жана нуска чагылдырылышы катары аныкталат. Дүйнөнүн модели эмпирикалык денгээлдеги түшүнүктөрдүн катарына таандык эмес (аталган салттын алып жүрүүчүлөрү дүйнөнүн моделин толук андап биле алышпайт). Дүйнө моделинин системалуулугу жана операциялык мүнөзү синхрондук денгээлде инварианттык жана варианттык мамилелердин окшоштук жана айырмачылык маселесин чечүү, ал эми диахрондук денгээлде болсо системанын элементтеринин жана алардын тарыхый өнүгүүсүнүн дараметтеринин ортосундагы көз карандылыкты орнотуу мүмкүнчүлүктөрүн берет» [12, 208-б.].

А.Я. Гуревич дүйнөнүн сүрөтүн «координаттардын тору» катары аныктаган, мунун артында адамдар реалдуулукту кабыл алышып, өзүлөрүнүн аң сезиминде дүйнөнүн образын түзүшөт. Дүйнөнүн сүрөтүндө дайыма бардык маданиятка тиешелүү универсалдуулуктун, жалпылуулуктун элементтери бар (убакыт, мейкиндик, сан ж.б.у.с. түшүнүктөрү). Бирок жалпылык дайыма жекелек түрүндө аракет кылат. Алсак, түшүнүктөрдүн мазмуну конкреттүү та-

рыхый жана этникалык мүнөзгө ээ. Тил билдирүүнүн формасы катары дайыма белгилүү бир социалдык топтун өзгөчө касиетин чагылдырат [9, 58-б.].

Ошентип, дүйнө сүрөтү - бул адам тарабынан жаралган образ, адамзат чыгармачылыгынын түзүмү. Дүйнө сүрөтү көпчүлүк жагынан Э. Гуссерльдин «турмуштук дүйнөсү» түшүнүгү менен дал келет. Дүйнө сүрөтү маданий билим болуп эсептелет, ал «маданияттын өзгөрүп турган формаларынан жөнөкөй, сырткы байкоо жүргүзүүлөрдү бөлүп кароого эмес, чексиз өлчөмдөгү нормативдик образдарга барып такалат» [13, 304-б.].

Дүйнө сүрөтү - бул адам түзгөн жана кабыл алган дүйнөнүн модели. Ал өзүнүн өзгөчөлүгүн курчап турган реалдуулукка аң сезимсиз өткөрөт. Ушундан улам дүйнөнүн модели антропоморфтуу. Таанымдын субъектиси катары тарыхый адам эсептелет жана ар бир маданий конфигурациядагы дүйнө сүрөтү уникалдуу тарыхый процесстин натыйжасы болуп саналат. Дүйнө сүрөтү – бул сырткы дүйнө жөнүндөгү белгилүү көз карашты берүүчү метафора.

Адабияттар:

1. Герц, Г. Принципы механики изложенные в новой связи [Текст] / Г.Герц // Жизнь науки. Антология вступлений к классическому естествознанию. – М., 1973. – С. 56-98.
2. Планк, М. Единство физической картины мира [Текст] / М.Планк. – М.: Изд-во МГУ, 1966. – 408 с.
3. Степин, В.С. Идеалы и нормы научного исследования [Текст] / В.С. Степин. – Минск: Свобода, 1981. – 430 с.
4. Хайдеггер, М. Время и бытие: статьи и выступления [Текст] /
5. М.Хайдеггер. – М.: Республика, 1993. – 540 с.
6. Simpson, L.C. Technology, time and the conversation of modernity [Tekst] / L.C. Simpson. – Routledge, 1995. – 450 p.
7. Суворова, А.Н. Картина мира и проблема её типологизации [Текст]: автореф. дис. канд. филос. наук / А.Н.Суворова. – Самара, 1966. – 22 с.
8. Берштейн, Н.А. Очерки по физиологии движений и физиологии активности [Текст] / Н.А.Берштейн. – М., 1966.
9. Модели мира. – М., 1997.
10. Гуревич, А.Я. Исторический синтез и школа «Анналов» [Текст] / А.Я.Гуревич. – М.: Слово, 1993. – 467 с.
11. Постовалова, В.И. Язык как деятельность. Опыт интерпретации концепции В.Гумбольдта [Текст] / В.И.Постовалова. – М.: Вестник, 1988. – 509 с.
12. Эйнштейн, А. Влияние Максвелла на развитие представлений о физической реальности [Текст] / А.Эйнштейн. – М.: Симпозиум, 1967. – 400 с.
13. Топоров, В.Н. О ритуале. Введение в проблематику [Текст] / В.Н.Топоров. – М.: Прогресс, 1992. – 540 с.
14. Гуссерль, Э. Кризис европейского человечества и философия [Текст] / Э.Гуссерль // Культурология. 20 век: Антология. – М.: Юрист, 1995. – С. 304.

Рецензент: к.филол.н. Айдарова Д.М.